

Володимир ДОБРЯНСЬКИЙ (м. Чортків, Тернопільська обл.)

ПРО АРХЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ ДЕРЕВ'ЯНОГО ЗАМКУ XVII СТ. В СЕЛІ ШМАНЬКІВЦЯХ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Анотація. Стаття присвячена результатам археологічного дослідження залишків замку кінця XVII ст., що знаходиться в с. Шманьківці Чортківського р-ну Тернопільської обл. Його випадково виявлено під час археологічних обстежень у басейні р. Нічлава (ліва притока р. Дністра) на поч. 90-х років XX ст. Тому метою і метою роботи полягає завдання доказати, що на підставі дослідження залишків оборонних споруд фортифікаційні дерев'яні споруди використовувалися у XVII ст., навіть мали певні технічні переваги над кам'яними. По-друге: оскільки архівні джерела відсутні – необхідно зібрати давні писемні свідчення. Так, Ульріха фон Вердума (1632–1681) відніс розташування замку в с. Чернихівці (насправді село знаходиться у Збаразькому р-ні Тернопільської обл.). Посилаючись на спогади У. фон Вердума, польський історик К. Ліске в кінці XIX ст. локалізував його в сусідньому зі Шманьківцями с. Чорнокінцях. Всі крапки над “і” поставлені тепер.

Ключові слова: рів, вал, теналь, рavelін, аппарель, контрескарп.

Новизною роботи стало зібрання фактичного матеріалу з археології, топоніміки, розташуванні шляхів сполучення та писемні свідчення завдяки чому встановлено, що дерев'яний замок зі Шманьковець є тією цитаделлю, про яку згадує У. фон Вердум (Чернихівці) не слід отожднювати із замком в Чорнокінцях – там його просто нема. Актуальність дослідження полягає у майбутніх дослідженнях історії розвитку фортифікацій та історії військового мистецтва на теренах України.

Тернопільська область, на теренах якої налічується третина всіх замків та оборонно-фортифікаційних споруд, посідає провідне місце в Україні. Проте значна кількість таких споруд поки що достатньо не досліджена та слабо вивчена або не виявлена досі. Один із таких об'єктів відкритий автором цієї статті – це залишки дерев'яного замку кінця XVII ст. в с. Шманьківці Чортківського р-ну Тернопільської обл. [2]. Про нього дотично згадано у збірнику “Земля Тернопільська. Туристичний путівник” [5, с. 56] та львівському випуску “Галицька брама” [3, с. 35]. Укладачі першої збірки некоректно поступили: без дозволу автора, який незадовго до видання книги виявив цей замок, не маючи ніяких відомостей про його місце розташування – головне, без погодження та дозвіл оприлюднити інформацію – внесли його у перелік старожитностей краю і цим порушили Закон України про збереження інтелектуальної власності. Ця стаття підготовлена для того, щоб з'ясувати обставини відкриття і подати опис та характеристику оборонних споруд замку, локалізувати його, які засвідчені пи-

сменними згадками очевидців тогочасних подій.

На початку 1990-х років XX ст. автором проводилося археологічне обстеження старожитностей в басейні р. Нічлава, в тому числі досліджувалося с. Шманьківці. Було виявлено низку старожитностей трипільської (IV–III тис.); голіградської (XI–VII ст. до н. е); скіфського часу (VII–V ст. до н. е); черняхівської культури (II–V ст.) та давньоруського часу (XII–XIII ст.). В 1995 р. на лівому березі р. Нічлава привернув увагу пагорб (гора Замкова), на якому простежувалися вали. Як показали обстеження, це були залишки дерев'яного замку XVII ст. Він розташований в східній околиці села, що на розі подовгастого мисового схилу висотою 10–15 м. Західна та північно-східна частина замку обмежена крутими важкодоступними схилами. З цієї сторони р. Нічлава утворює безліч рукавів та заплав, які дуже заболочені (рис. 1).

Замок має форму п'ятикутника, який у західній частині біля 60 м. мав похилий крутий схил (до недавнього часу тут існував діючий кар'єр). Звідси північний ріг мису повертає на 30 м на схід, потім на 30 м цей борт пагорба звертає на південний схід. У східній частині замку насипаний вал. Збережена на сьогодні його висота біля 1 м, а ширина – до 5 м. У внутрішній частині дитинця цей вал пологий, тобто, це була аппарель (з французької *apparelle* – в'їзд), що призначалася, аби було зручніше і легше витягувати гармати на верхню частину насипу. Із фланкуючого боку цей насип зараз ескарпований (з французької *escarpe* – крутий, тобто, це крутий зовнішній схил насипу). Як встановили обстеження, із плином часу, земля в цій ділянці поступово осунулася вниз. Але в XVII ст. ця частина була контрескарпована (це обривистий схил зі сторони фронту). Нижче рівня валу, на глибині до 1 м. знаходиться трикутноподібна майданчик, який є рavelіном (з латинської *gavelle* – відокремлювати). Це фортифікаційна споруда трикутноподібної форми, яка призначалася для перехресного обстрілу підступу до фортеці. Її дві бічні грані сягають довжини 30 м (рис. 1, Г). Вниз по схилу, з північно-західного кута рavelіна проходить теналь (з французької *tenalle* – “кліщі”, у фортифікації це окреме, вузьке та подовгасте укріплення у вигляді вхідного кута). Ця теналь конусоподібно звужується вниз до заболоченої місцевості (рис.1, Г1). На цій теналі зі сторони фронту в деяких ділянках простежується насипаний зверху бруствер (з німецької *brustwehr*, від *brust* – груди та *wehr* – захист). Це насип у фортифікаційній споруді, яка служила для зручності стрільби і захисту особового складу від куль та снарядів.

Зі сторони передполя насипаний вал (рис.1, В), який

має довжину до 100 м. і з'єднується біля рavelіна з другим, підвищеним валом з апареллю та контрескарпом в східній частині замку. В деяких місцях цей вал сягає висоти 0,5-0,7 м. Перед цим валом на поверхні ґрунту простежується рів (рис. 1, Б), та він сильно знівельований не лише часом, але глибокою оранкою (до початку 90-х років XX ст. тут знаходилося поле). Можливо, що у цій фасовій частині перед еспланадою (тобто, ділянкою фортифікаційної споруди, сторона укріплення якої повернута в поле перед широким простором замку) існували додаткові оборонні фортифікаційні споруди, але їх вже простежити неможливо.

Західна частина пагорба зруйнована кар'єром. У стінці цього урвища, на глибині до 0,5 м. спостерігаємо прошарки попелу та деревного вугілля. В культурному шарі ми зібрали кераміку кінця XVII ст. – це фрагменти горщиків із темно-коричневою та чорною поверхнею; емальований посуд, який нанесений фарбою зеленого, жовтого і коричневого відтінків. Тут же знайдено уламки емальованої керамічної плитки і фрагменти віконного гутного скла; знайдено мідну литовську монету боратінку XVII ст. та олов'яну кулю від мушкета. Зі спогадів мешканців села, коли ще був діючий кар'єр, часто знаходили срібні та мідні монети та залізні речі. Судячи з огляду знахідок, тут знаходився палац власника замку та господарські приміщення, які згоріли під час штурму та облоги цитаделі. За фортифікаційним плануванням тут був вхід до замку, який проходив через донжон (з французької donjon – володіння), що була житловою і найбільш укріпленою баштою феодалного замку. Шкода, але дана частина замку втрачена назавжди, її зруйнували мешканці с. Шманьківці, які колись відвели це місце під кар'єр [1, с. 51 – 52].

Хочу зазначити, що до побудови дерев'яного замку могли спонукати такі чинники, як матеріальне неспроможність власника звести тут кам'яний, хоча поклади каменю – пісковик у цій місцевості доволі багаті. Друга причина: на це не було жодної необхідності. З кінця XVI- початку XVII ст. у фортифікації відбулися суттєві революційні зміни: з'явилася нова, бастионна система укріплень. Оборонні споруди почали зводити не обов'язково на домінуючих висотах, а стіни мати значну висоту. Цей час знаменується стрімким розвитком артилерії. Оборонні мури старих замків не витримували артилерійського обстрілу – вони під шквальним вогнем руйнувалися. У цей період оборонні фортифікації зводили на рівнинних місцевостях, стіни не були надто високі, а навпаки низькі, зате набагато товстіші. У багатьох випадках замість каменю застосовували дерево: бастиони зводилися земляні, що лише обкладалися камінням – вони набагато краще витримували артилерійський обстріл. За цим же правилом збудований замок у Шманьківцях. Є такі замки і в інших місцевостях Західного Поділля, які відкрив і дослідив автор статті. З часом, про них будуть нові публікації і вони увійдуть до наукового обігу.

Архівні документи не дають жодної інформації про цей

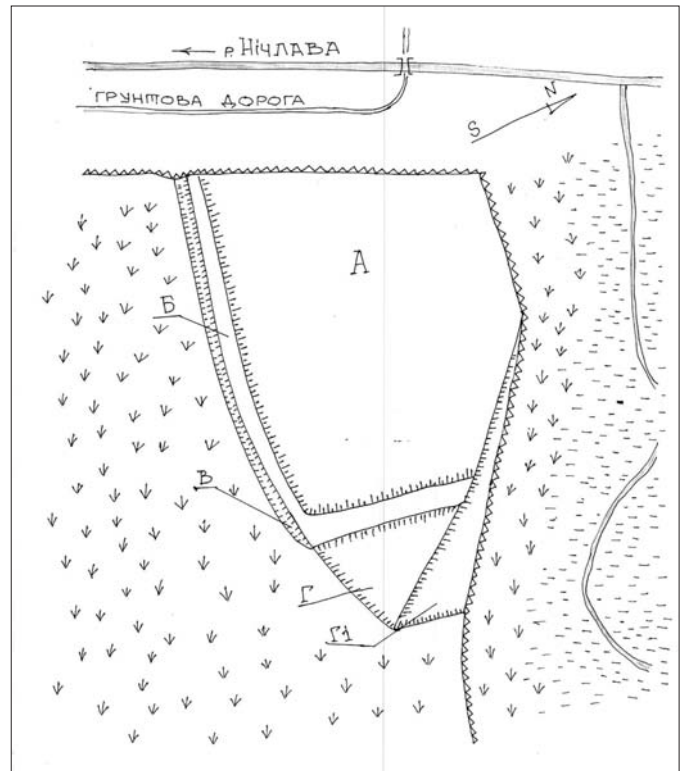

Рис. 1. План замку XVII ст. в с. Шманьківці. Умовні позначення: А – дитинець; Б – вал; В – рів; Г – рavelін; Г1 – теналь.

замок. Лише аналізуючи подорожні нотатки співробітника агента французького уряду абата Пом'є – Ульріха фон Вердума (1632–1681), який з 11 липня до 30 серпня 1671 р. в складі військової експедиції здійснив третю подорож по Україні через Галичину та Поділля, можемо отримати цінну інформацію. Користуючись нотатками У. фон Вердума, які у 1876 р. видав К. Ліске польською мовою, дізнаємося: під час подорожі 26 липня 1671 року мандрівник вирушив попри Теребовлю, через Янів – потім через Яблунів до Копичинець. Звідси “через зарослі кущами і кам'яністі гори ... через урожайну рівнину” за дві милі дістався до Черніховець. Тут У. фон Вердум зустрівся з польською армією, яка розташовувалася обозом на схилі. Він розклав свій намет біля бічного полку драгунів, яким командував пан сеньйор де Бохан, люксембурзький шляхтич. Чернихів, як писав мандрівник “є село з замком, яке кілька днів тому, після тривалої оборони, татари взяли штурмом і вбили всіх людей, не пошкодувавши жінок і дітей, які там переховувалися. Наші люди бачили їх тіла, які були ще непохованими” [6, с. 137].

У коментарях свого видання К. Ліске вказав, що Чернихів – це сучасне село Чорнокінці. Зараз воно знаходиться в Чортківському р-ні, що на сході межує із Борщівським р-н. До 1939 року цей населений пункт входив в склад Гусятинського повіту.

Хочу зазначити, що в своїх путівникових нотатках У. фон Вердум допустив багато помилок стосовно опису та

місцерозташуванню багатьох населених пунктів України. До прикладу, це стосується Нового Збаража, які Р. Підставка спростував подані описи мандрівника [4, с. 46]. Можна не надто засуджувати У. фон Вердума за такі погрішності, адже багато даних він черпав з усних оповідей очевидців або інформаторів. Отримані джерела не були підтверджені документальними свідченнями. Навіть у наш час, коли досягнуто прогресу в галузі інформаційних технологій, допускаються доволі серйозні помилки – що тоді можна говорити про ті часи.

В цьому випадку помилку допустив У. фон Вердум, назвавши населений пункт Чернихів, яке насправді знаходиться у Збаразькому р-ні. Стосовно місцерозташування замку у Чорнокінцях навіюються певні сумніви. По-перше, зараз тут є три села – це Малі і Великі Чорнокінці та Воля Чорнокінецька. Як тепер, так у часи середньовіччя, ця місцевість стояла осторонь шляхів і не була важливим стратегічним пунктом. По-друге, автором статті неодноразово проводилися археологічні обстеження, але жодних оборонно-фортифікаційних старожитностей середньовічного часу не було виявлено. Навіть топонімічних назв місцевостей, скажімо “замок”, “підзамок” чи його похідних назв тут не має зовсім, які б привернули нашу увагу мого дослідження, тут не має зовсім

Ульріх фон Вердум в своєму щоденнику допустив серйозної помилки, по-іншому назвавши населений пункт. У даному випадку, за аналізом археологічних артефактів замок із Шманьківців є саме тим, що поданий в описі мандрівника. Про це свідчить опис місцевості, по якій він проходив та відстає від м. Копичинець до с. Шманьківців. Далі У. фон Вердум вирушив до Збрижа (тепер це одноіменне село, що розташоване на лівому березі р. Збруч Хмельницької обл.). Зі Шманьківців через територію сучасного Борщівського р-ну (Тернопільська обл.) дістатися до Збрижа набагато безпечніше та швидше, чим іншим шляхом: з Копичинець до м. Гусятин – потім його долати вниз за течією Збруча. І це доволі вагомий аргумент.

Тому, з огляду на археологічне дослідження замку вирішено невідому сторінку нашої історії. Маємо чудовий, невідомий досі оборонно-фортифікаційний об'єкт. Оскільки тут залишилися лише рештки оборонних споруд, необхідно втілити програму щодо його збереження та консервації як цінної споруди військової архітектури та історії краю.

Джерела та література:

1. Добрянський В.К. Нові відкриття городищ XIV та XVII ст. і фортифікаційних споруд на Західному Поділлі // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми і перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Тернопіль : ТНПУ, 2012. – С. 47–52.
2. Добрянський В. Дерев'яний замок у Шманьківцях “родом” з XVII століття (м. Чортків) // Голос народу. – № 52 (8442). – 20.12.2013
3. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини. Галицька брама // Львів : Центр Європи, 2007. – №5-6 (149-150). – С. 9–36.
4. Підставка Р. Новий Збараж : до питання історії виникнення, вивчення, топоніміки та клонів. – Тернопіль і Тернопілля в іс-

торії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення) : мат-ли Між. наук.-практ. конф. – Тернопіль : ТНПУ, 2012 (частина I). – С. 45–47.

5. Земля Тернопільська.– Туристичний путівник. – Тернопіль, 2003.

6. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. – Lwow, 1876.